

AYASOFYA MOZAIKLERİ VE 1930'LU YILLARDA TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİNİN KÜLTÜREL DİPLOMASİ BOYUTU

Resul BABAÖĞLU*

Özet

Türk-Amerikan ilişkilerinin 1930'lu yıllardaki seyrini siyasal tarih ekseninde inceleyen araştırmaların bolluğuna kıyasla, dönemin ince diplomasi yönünü teşkil eden kültürel temas gereken ilgiyi görmemiştir. Olasılıkla, Türkiye'nin yakın dönem tarihçiliğinin baskın karakterinden ileri gelen bu husus, kaynak çeşitliliğinin yarattığı yeni imkânlarla aşılabilecektir. 1930'lu yıllar Türk-Amerikan ilişkilerinde yeni bir sayfanın açıldığı bir dönemdir. Arkeolojik faaliyetler iki ülke arasında yeni bir diplomasi imkânı doğurmuştur. Erken Cumhuriyet döneminde Amerika'daki arkeoloji kuruluşlarının mümbit Anadolu coğrafyasında yoğun kazı çalışmaları yürüttükleri bilinmektedir. Bu dönemde yabancı arkeologlar, Troya'da başlatılan kazılara ek olarak Hatay, Adana, Kadifekale, Yalova ve Sultanahmet civarında yaptıkları kazılarda Anadolu'nun kadim tarihini açığa çıkarmışlardır. Atatürk dönemi Türkiye'sinin Batılı ülkelerle kurmayı planladığı kültürel ve diplomatik bağları güçlendirmesinin yanı sıra, erken Cumhuriyet döneminin tarih anlayışını pekiştirecek tarihsel bilginin elde edilmesine ilişkin beklentiler de söz konusu kazı faaliyetleri için olumlu bir ortam oluşmasını beraberinde getirmiştir. İki savaş arası döneme dair yapılan okumalarda dikkati çeken konular arasında dış politik meselelerden biri olan Ayasofya'nın mozaiklerinin temizlenerek açığa çıkarılması ve bu doğrultudaki genel restorasyon, Türkiye'nin dış politikadaki tercihleri ve kültürel politikalarının somut yansımalarından birini oluşturmaktadır. Türkiye'nin 1930'lu yıllarda kültürel alanda son derece hareketli geçen bir dönem oluşu, bir yönüyle dış politikadan da izler taşımaktaydı. Atatürk'ün kültür devriminin batı medeniyeti yönelimli izler taşıdığı bilmesine karşın, bu tercihin hangi kanallarla batı ülkeleri ile diplomatik temas imkânları doğurduğu sorusu ise güncelliğini korumaktadır. Bu açıdan bakıldığında, İstanbul'un Bizans mirasının en önemli kalıntıları arasında sayılan Ayasofya'nın yakın tarihin seyri içerisinde geçirdiği dönüşüm,

---

* Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, resul.babaoglu@ike.edu.tr

Türkiye'nin kültürel ve diplomatik tercihlerini de yansıtan tarihsel bir izlek sayılabilir. Ayasofya'nın doğu ve batı kültürleri için mimari ve manevi bir hazine oluşu 1930'lu yılların Türkiye'sinde izlenen kültür politikalarında da dikkate alınmıştır. Amerikan Bizans Enstitüsü Direktörü Thomas Wittemore'un başlattığı Ayasofya'daki restorasyon Amerikalı diplomatların yakından takip ettikleri bir gelişme olmuştur. Türk-Amerikan ilişkilerinin farklı bir yönünü ortaya koyan bu misyon, Cumhuriyet'in entelektüel kuşağından mutlak bir destek görmüştür. Bu çalışma kapsamında, Amerika'nın Ankara büyükelçiliğinin diplomatik yazışmalarına yansımaları ve dönemin ulusal basınında konunun ele alındığı şekliyle Ayasofya'daki restorasyon bağlamında Türk-Amerikan ilişkilerinin iki savaş arası dönemdeki gidişatı ile alakalı çıkarımlarda bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Amerika, Ayasofya, Thomas Wittemore, Bizans, Kültürel Diplomasi

HAGIA SOPHIA MOSAICS AND CULTURAL DIPLOMACY ASPECT OF TURKISH-AMERICAN RELATIONS IN THE 1930S

Abstract

Compared to the abundance of studies examining the course of Turkish-American relations in the 1930s on the axis of political history, cultural contact, which constituted the subtle diplomacy aspect of the period, did not receive the necessary attention. Possibly, this issue, which stems from the dominant character of Turkey's recent historiography, can be overcome with the new possibilities created by the diversity of sources. The 1930s was a period when a new page was opened in Turkish-American relations. Archaeological activities have created a new opportunity for diplomacy between the two countries. It is known that archeology organizations in America carried out intensive excavations in the fertile Anatolian geography during the Early Republic period. In this period, in addition to the excavations started in Troy, foreign archaeologists unearthed the ancient history of Anatolia in the excavations they carried out in Hatay, Adana, Kadifekale, Yalova and Sultanahmet. In addition to strengthening the cultural and diplomatic ties that Atatürk's Turkey planned to establish with Western countries, the expectations regarding the acquisition of historical information that would reinforce the understanding of history of the early Republican period also brought about a positive environment for the excavation activities in question. Among the issues that draw attention in the readings about the inter-war era, the cleaning of the mosaics of Hagia Sophia, which is one of the foreign policy issues, and the general restoration in this direction, constitute one of the concrete reflections of Turkey's foreign policy preferences and cultural policies. The fact that Turkey was a very active period in the cultural field in the 1930s also had traces of foreign policy. Although it is known that Atatürk's cultural revolution had traces of western civilization, the question of which channels this preference led to diplomatic contact with western countries remains up-to-date. From this point of view, the transformation of Hagia Sophia, which is considered as one of the most important remains of Istanbul's Byzantine heritage, in the course of recent history can be considered a historical path that also reflects Turkey's cultural and diplomatic preferences. The fact that Hagia Sophia is an architectural and spiritual treasure for eastern and western cultures was also taken into account in the cultural policies followed in Turkey in the 1930s. The restoration of Hagia Sophia, initiated by Thomas Wittmore,

Director of the American Byzantine Institute, has been a development closely followed by American diplomats. This mission, which reveals a different aspect of Turkish-American relations, received absolute support from the intellectual generation of the Republic. Within the scope of this study, inferences about the course of Turkish-American relations in the interwar period will be made in the context of the restoration in Hagia Sophia, as the reflections of the American embassy in Ankara on the diplomatic correspondence and the issue in the national press of the period.

Keywords: Türkiye, America, St. Sofia, Thomas Wittemore, American Byzantine Institute

GİRİŞ

Büyük Kilise adıyla anılan ve bugünkü Ayasofya'nın öncülü olduğu düşünülen bazilika biçimli ilk yapı Bizans İmparatoru Constantinus döneminde Yerebatan Sarnıcı'nın olduğu alanda 404 yılında inşa edilmiştir. Bugünkü Ayasofya'nın ise tam kuruluş tarihi ile ilgili farklı görüşler olmasına rağmen, İmparator I. Justiniaus'a karşı başlatılan *Nikea Ayaklanması* sırasında yıkılan eski yapının yerine inşa edilen yapının açılış tarihi olan 27 Aralık 537 tarihinin kabul edilebileceği düşünülmektedir.¹ Doğu Roma İmparatorluğu'nun önemli bir ruhani merkezi olmasının yanı sıra Ayasofya, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesinin ardından da camiye dönüştürülerek İslami bir mabed olarak ruhani kimliğini devam ettirmiştir. 1467 yılından sonra da Ayasofya-i Kebir Vakfıyesi ile cami, medrese, imaret, hamam ve etrafındaki yapılarla geniş bir kompleks halini alarak günümüze kadar İstanbul'un sembol hafıza mekanlarından ve evrensel kültür mirasının da önemli bir unsuru olmuştur. Bizans idaresi altında bir kilise olarak inşa edilen yapı, İstanbul'un fethi ile birlikte Ayasofya-i Kebir Camii olarak Osmanlı döneminde kentin önemli yapılarından biri olmuştur.² 1453'ten 1934'e kadar şehrin ulu cami niteliğindeki baş camisi olan Ayasofya Camii ve külliyesi şehrin en tanınmış ve önemli eseridir. Ayasofya, köklü tarihsel geçmişi dönemsel tadilat ve güçlendirme çalışmalarını zaruri kılmıştır. 1402'de İstanbul'a gelen İspanyol elçisi Ruy Gonzales de Clavio, Ayasofya'nın harap ve bakımsız durumunu aktarmaktadır. Osmanlı döneminde Ayasofya külliyesine yapılan türbe ilaveleriyle ortaya çıkan geniş komplekste Türk mimarisinin yapı ve çinileri ile süslenmiştir.³

Osmanlı döneminde yapıdaki mimari tahribatı gidermek amacıyla Mimar Sinan tarafından yapılan tadilatlar ile Sultan Abdülmecid dönemindeki restorasyon çalışmaları ile Ayasofya Cumhuriyet dönemine kadar fiziken güçlendirilerek tüm ihtişamıyla ayakta kalmıştır.⁴ İstanbul'un fethinden 1934 yılına kadar cami olarak kullanılan yapının Bizans İmparatoru tarafından kilise olarak inşa edilmiş olduğu gerçeği Ayasofya'yı

---

¹ Haluk Çetinkaya, "Ayasofya", Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, C 8, Edt. Coşkun Yılmaz, Mehmet Akif Aydın, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2016, s. 70.

² Ayşe Bedir, "Geçmişte Günümüze Belgelerle Ayasofya", **Ayasofya-i Kebir Camii Şerifi Sempozyumu, 2-4 Ekim 2020, Bildiriler Kitabı**, T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2021, s. 45.

³ Semavi Eyice, "Ayasofya", TDV İslam Ansiklopedisi, C 4, 2020, ss. 206-210.

⁴ Yavuz Yıldırım, "Türk Sekülerizminde Fenomenolojik Bir Yapıt: Mabet'ten Mekâna Ayasofya", **Tarih ve Günce**, S. 11 (Yaz 2022), s. 275.

tarihin farklı dönemlerinde tartışma nesnesi haline getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Hristiyan unsurlarının bu konudaki tutum ve düşünceleri üzerine kesin bilgilerin yokluğu bu konuda fikir beyan etmeyi güçleştirse de İmparatorluğun tasfiye edildiği I. Dünya Savaşı yılları ve Mütareke döneminde bu konuda bir hareketlilik yaşandığı görülmektedir. Özellikle 1918'de toplanan Paris Barış Konferansı'nda Ayasofya'nın kiliseye dönüştürülmesi gündeme gelmiş ve bu konu İstanbul Rumlarının işgal devletlerine yönelik baskı unsurlarından biri haline getirilmiştir.⁵ İlk bakışta bu konunun sadece İstanbul Rumlarının bir meselesi gibi görünse de esasında Patrikhane, İngiliz Yüksek Komiserliği, Osmanlı Hükümeti, Hindistan Müslümanları ve İngiliz parlamenterlerin de dâhil oldukları son derece girift bir konu haline geldiği anlaşılmaktadır.⁶ Şubat 1919'da Canterbury Başpiskoposu Ayasofya'nın kiliseye çevrilmesine destek olmak için bir toplantı düzenlemek istemesi üzerine İngiltere hariciye bürokrasisi bu tarz bir eylemin İstanbul'daki işleri daha da karmaşıklaştıracağı endişesiyle hareket ederek İngiliz siyasetinin geleneksel ihtiyatlı doğasını bozmuştur.⁷

CUMHURİYET DÖNEMİNDE AYASOFYA

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet dönemine intikal eden kültür varlıklarının korunması, Cumhuriyet bürokrasisinin üzerinde önemle durdukları bir konu olmuştur. Atatürk'ün kültür devriminin önemli bir yönünü teşkil eden evrensel medeniyet dairesinin bir unsuru olma hedefi ile de yakından ilişkili olan bu çaba ve istek kültür varlıklarının korunmasını elzem kılmıştır. 1925 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 2370 sayılı tezkeresinde Ayasofya Camii'nin merkezi kubbesini tutan payandalardan birinin oturması nedeniyle kubbede tamirat yapılması ile ilgiliydi. Vekiller Heyeti'nde görüşülen bu konunun ele alınması için oluşturulan bir kurul vakit kaybetmeksizin çalışmalara başlamıştır.⁸ Cumhuriyetin ilk yıllarında Ayasofya'ya gösterilen ehemmiyetin bir boyutu da Batılı devletler ile geliştirilmek istenen olumlu ilişkilerin sekteye uğratılmaması isteği idi. Bu yıllarda yerli ve yabancı basında yer alan haberlerde Ayasofya'da sürdürülen tadilat çalışmaları bütün ayrıntıları ile yer almış, yapılan yorumlarda da

⁵ Bedir, agm., s. 48.

⁶ Can Eyüp Çekiç, "İşgal İstanbul'unda Ayasofya'nın Statüsü Meselesi", *Turcology Research*, S 74, (2022), ss. 401-408.

⁷ Çekiç, agm., s. 403.

⁸ Zeynep Omay Koca, *Cumhuriyet Döneminde Arkeolojiye Bakış (1923-1940)*, Yayımlanmamış YL Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2012.

AYASOFYA MOZAİKLERİ VE 1930'LU YILLARDA TÜRK-AMERİKAN
İLİŞKİLERİNİN KÜLTÜREL DİPLOMASİ BOYUTU

yapının çökme ya da başka türlü bir tahribata uğramasının Batı kamuoyunda Türkiye aleyhine bir hava yaratabileceği düşüncesine yer verilmiştir.⁹ Bu tarz bir yorumun yer aldığı bir yazıda Avni Lifiji adlı ressam mabedin eşsiz bir Bizans eseri olduğu gerekçesiyle onarılmasını isteyerek bu yapıya gerekli ehemmiyet verilmezse “cihan efkâr-ı umumiyesi karşısında” büyük bir mahcubiyete uğranılacağını dile getirmiştir.¹⁰

Ayasofya konusunda oluşan yoğun gündem sırasında yaşanan bir gelişme de o sıralarda Amerika'da kurulan Boston Bizans Araştırmaları Enstitüsü'nün konuya dâhil olmasıdır. 1930'da Amerika'da kurduğu Bizans Enstitüsü'nün İstanbul, Paris ve Boston'daki şubeleri vasıtasıyla adından söz ettirmeye başlayan Whittemore, kuruluşun antetli kağıtları sayesinde Gazi Mustafa Kemal'e ulaşarak Ayasofya'da çalışma izni istemiştir. Resmi makamlar ve etkili insanlarla geliştirdiği ilişki ağları ile tanınan Whittemore'un Türkiye'de de bu maharetlerinin kısa zaman içinde karşılık bulduğu anlaşılmaktadır. Asar-ı Atika Müzelerinin eski Müdürü ve Mebus Halil Ethem Bey'in desteğini alan Whittemore, yaşal prosedürlerin tamamlanması ile Ayasofya'da çalışmalarını başlatacaktır.¹¹

7 Haziran 1931 tarihinde Reiscümhur Gazi Mustafa Kemal imzasıyla yayınlanan kararname ile T. Whittemore'un¹² İstanbul Müzesi'nden mütehasıs bir zatın nezaret ve murakabesi altında Ayasofya Camiinin sıvaları altında kalan mozaiklerin meydana çıkarılması ve tetkikatının yapılmasına müsaade verilmesini içeren teklif İcra Vekilleri Heyeti'nin 7 Haziran 1931 tarihli toplantısında tasvip ve kabul olunmuştur.¹³ ABD'nin İstanbul Konsolosluğuna göre çalışmaların 5-6 yıl sürmesi planlanmış ve çalışma için ayrılan bütçe ise 25.000 Amerikan Doları olarak belirlenmiştir.

---

⁹ Erkin Akan, **Cumhuriyet Döneminde Ayasofya**, Yayınlanmamış YL Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, 2008, s. 32.

¹⁰ **Vakit**, 22 Aralık 1926; aktaran İsmail Kandemir, **Ulu Mâbed Ayasofya**, Ekip Matbaası, İstanbul, 2004, s. 53.

¹¹ Charles King, **Pera Palas'ta Gece Yarısı, Modern İstanbul'un Doğuşu**, Çev. Ayşen Anadol, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 252.

¹² 2 Ocak 1871 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri/Boston'da dünyaya geldi. Brown Üniversitesi'nden Edebiyat doktoru olarak mezun oldu. Harvard Üniversitesi Fogg Art Museum'da Bizans sikke ve kurşun mühürleri konservatörü olarak bir müddet çalışmış, Mısır'da araştırmalar yapan *Egypt Exploration Society* dâhilinde 1911-1926 yılları arasında Amerika'yı temsil etmiştir. Merkezi Boston'da bulunan The Byzantine Institute Inc. Adı altında kurulan cemiyetin kurucu ve başkanlığını üstlenen Whittemore, Ayasofya'daki çalışmalarından önce Mısır'da Aziz Paulus ve Antonius manastırlarında ve 1921'de Bulgaristan'da Filibe yakınındaki Kızılıkile'de çalışmalar yürütmüştür. Semavi Eyice, **Ayasofya Mozaikleri ve Thomas Whittemore**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul, 1951, s. 3.

¹³ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) Kararlar Daire Başkanlığı 30-18-1-2, Yer Bilgisi: 20-37-18.

Tahminen 1932 yılında başlaması düşünülen çalışmaların cami cemaatini rahatsız etmemesi için azami dikkat gösterilecek, bu gerekçeyle çalışmalar öncelikle dış dehlizden başlatılacak ve zamanla mabedin diğer galerilerindeki mozaikler temizlenmeye başlayacaktır.¹⁴

Çalışmalara başlamak üzere İstanbul'a gelen Whittemore basına verdiği demeçte amaçlarının zannedildiği gibi eserleri Amerika'ya götürmek değil, üzerleri badana ile kapatılmış olan mozaikleri temizleyip ortaya çıkarmak olduğunu ifade etmiştir.¹⁵

Başvurusu hemen olumlu karşılanan Bizans Enstitüsü'nün ilk talebi yapının ibadethane olarak kullanılmasının çalışmaları aksatacağı gerekçesiyle faaliyetine bir süre ara vermiştir. Bir görüşe göre Ayasofya'nın hızlı bir şekilde dini bir mabed olma özelliğini yitirmesine yol açan gelişmeler de bu aşamadan sonra yaşandı. İlk iş olarak Küçük Ayasofya Camii'nin minarelerinin yıktırılması ve Bizans eserlerinin canlandırılarak yapının Bizans hüviyetine büründürülmesi Prof. Thomas Whittemore'un çalışmalarının genel amacını yansıtmaktaydı. İstanbul Müzeler Genel Müdürü Aziz (Ongan) Bey, bu görüşü paylaşırken mozaiklerin temizlenmesi için kurulan komisyonun üyelerinden Prof. E. Unger ise yapının içindeki Türk-İslam sanatının örneklerinden olan levhaların yerlerinde bırakılması görüşünü savunmaktaydı. Dönemin Maarif Vekili Abidin Özmen ise Aziz Bey ve Prof. Whittemore ile aynı görüşü paylaşmış ve İstanbul'da bulunan ve tıpkı Ayasofya gibi camiye çevrilen mabetlerin de asıllarına uygun bir şekilde restorasyonunu savunmuştur.¹⁶

Lozan Antlaşması'ndan sonra Batı ülkeleri ile ilişkilerinde normalleşme dönemine giren Türkiye'nin bu yıllarda Lozan'dan arta kalan sorunların çözümü ve uluslararası yalnızlıktan kurtulmak için yoğun bir diplomasi yürüttüğü bilinmektedir. 1932'de Milletler Cemiyeti'ne dahil olan Türkiye'nin kurucu elitleri iki savaş arası dönemin revizyonist aktörleri karşısında sınırlarını korumak ve çağdaş devletler arasındaki yerini almak için Batılı devletlerle karşılıklı iyi niyet anlayışına dayanan ilişkiler geliştirmiştir.¹⁷ Bu dönemde Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinin ağırlık

¹⁴ National Archive (NA), Records of the U.S. Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944, Embassy of the United States of America/İstanbul (Joseph C. Grew) to The Secretary of State/Washington, July 22, 1931, 867.4033/3.

¹⁵ *Milliyet*, 11 Şubat 1932.

¹⁶ Kandemir, *age.*, s. 53.

¹⁷ Gökhan Çetinsaya, "Dış Politikanın Yüz Yılı: Süreklilik ve Değişim", *Cumhuriyet: Asırlık Bir Muhasebe*, Der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2023, s. 192. (181-225)

merkezinin İngiltere'den Amerika'ya doğru kaydığı söylenebilir. Ne var ki Amerika Birleşik Devletleri ile olumlu ilişkiler geliştirmek İngiltere ile sorunsuz bir ittifak yürütmekten daha kolaydı. Her şeyden önce, İngiltere'nin aksine Amerika'nın Osmanlı Devleti ile kurduğu ilişkiler emperyal ve yayılmacı motivasyonlar taşıyordu.¹⁸ Dolayısıyla Amerika ile ikili ilişkilerin geliştirilmesi, "Pax Americana"nın küresel siyasal düzende başat aktör olduğu dönem için Türkiye'nin kurucu kadrolarının bilinçli bir politik manevrasına tekabül ediyordu.

Ayasofya'nın müze statüsüne dönüştürülmesinde atılan ilk adımlar restorasyon çalışmalarından sonraya denk gelmektedir. Bu dönemde Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi kararında etkili olan gelişmeler üzerinde çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bir görüşe göre, Gazi Mustafa Kemal'in Ayasofya'ya yaptığı bir ziyaret sırasında yapının bakımsız ve harap bir halde oluşu ve güvercinlerin binanın farklı bölümlerinde yuva yapmaları gibi olumsuzluklar bu kararın alınmasında etkili olmuştur. Aynı şekilde Maarif Vekili Abidin Özmen'in 1934'te Ayasofya'ya yaptığı ziyarette yapının perişan haldeki durumu aynı etkiyi yaratmıştır.¹⁹ Sonuç olarak Müzeler Genel Müdürü Aziz Bey'e yaptığı ziyarette konuyu gündeme getiren Abidin Özmen, Ayasofya Camii'nin müzeye dönüştürülmesi ve burasının Bizans ve Osmanlı eserlerini kapsayan bir müze olacağını açıklayarak konuyu ilk kez gündeme getirmiştir.²⁰ Abidin Özmen bunun üzerine anıtın müzeye dönüştürülmesi için bir komisyon kurulmasını önermiş ve hemen orada daktilo ettirdiği emri imzalayarak Müze Müdürü'n e vermiş, aynı yazı İstanbul Valiliği ve Evkaf Umum Müdürlüğü'ne gönderilmiştir.²¹

Aziz Ongan'ın başkanlığında müze müdürleri, mütehassıslar, belediye temsilcisi ve Vakıflar müdür ve mimarlarından kurulan bir komisyon çalışmalarını başlatarak hazırladığı raporu 27 Ağustos 1934 tarihinde bakanlığa vermiştir. Ayasofya'nın statüsünde planlanan değişiklik aynı

---

¹⁸ Dilek Barlas, Şuhnaz Yılmaz, "Managing the Transition from Pax Britannica to Pax Americana: Turkey's Relations with Britain and the US in a Turbulent Era (1929-1947)", *Turkish Studies*, 17:3, s. 452. (449-473)

¹⁹ Bedir, agm., s. 59.

²⁰ Erdem Yücel, "Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu ile İlgili Bazı Gerçekler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S 78, (Haziran 1992), s. 186.

²¹ Aynı yer. Başbakanlık'tan Evkaf Vekâlet'ine gönderilen evrak 24 Kasım 1934'te Vekiller Heyeti'nin onayını alarak 1 Şubat 1935'te resmi olarak Ayasofya Müzesi açılmıştır. Atatürk'ün de müzeyi ziyaretinin ardından Ayasofya'nın içerisinde muhtelif eşyanın teşhir edileceği bir Bizans Müzesi kurulması gündeme geldiyse de daha sonra bu fikirden vazgeçilmiştir. Eyice, *Ayasofya Mozaikleri ve Thomas Whittemore*, s. 8.

zamanda geniş ölçekte bir yıkım ve inşaat faaliyetini de içermekteydi. Yapının kampüsüne dâhil edilmiş olan kayyumhane ve öksüzler evi olarak kullanılan bina ve diğer dükkânlarla binanın güney yüzündeki dükkânların istimlak edilerek yıktırılması bu kapsamda yapılacak işlerdendi.²²

9 Kasım 1934 tarihinde Ramazan ayının ilk gününde cami statüsünde olan Ayasofya'nın kapısına asılan tabelada “ Müze, tadilat ve sınıflandırma amacıyla kapalıdır” yazısının yer alması ABD İstanbul Konsolosluğu'na göre memnuniyet verici bir gelişme olmuştur. Aslında Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesinin emareleri son zamanlarda yazılıp çizilmeye başlamıştı. Diğer yandan, Thomas Whittemore'a Ayasofya'da bulunan ve Bizans kalıntıları arasında önemli gördüklerinin yapının içinde sergilenmek üzere kurulumunun yapılacağı söylenmiştir. Konsolosluk yetkilileri, Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi kararının Ramazan ayına denk getirilmesinin sembolik öneminin altını çizmişlerdir. Özellikle “Kadir Gecesi”nde toplanan kalabalıkların son derece ihtişamlı bir ibadet seremonisini performe etmeleri Ayasofya'yı ikonik bir mekân haline getirmesinden dolayı, hükümetin bu kararının muhafazakâr çevrelerde tepki yaratacağı yorumları yapılmıştır.²³

Kasım ayının sonlarında Prof. Whittemore, Ayasofya'daki çalışmalarını sonlandırmış ve bir sonraki yılın Nisan ayında çalışmalarına kaldığı yerde devam etmek üzere İstanbul'a geri dönecektir. 1934 Kasım ayı itibarıyla Ayasofya'nın iç dehlizindeki haçlar ortaya çıkarılmıştır. Whittemore, Nisan ayında başlayacağı çalışmalarında hedeflediği işleri önceden planlamış ve Ayasofya'nın kuzey-batısındaki mozaiklere ağırlık vereceğini belirtmiştir.²⁴

Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesinin yarattığı tepkiler homojen bir bütünlükten uzaktır. ABD Yakın Doğu İşleri Bürosu'nda yapılan değerlendirmelere göre İstanbul'a gelen turistler alınan bu karardan dolayı büyük bir heyecan yaşarlarken, genel olarak yapının Hristiyanlık dinine ait objeleri barındırıyor olmasının alınan kararın doğruluğunu gösterdiği düşünülmüştür. Ancak ilginçtir ki, özellikle İstanbul'un Rum sakinleri yapının müzeye dönüştürülmesinden hiç memnuniyet duymamışlardır. Ayasofya'nın cami olarak kullanılmasının en azından yapıya dini/ruhani bir mabet statüsü kazandırdığını, müze olarak kullanılmasının ise bu mabedi şov

²² Aziz Ongan, *Türk Müzeciliğinin Yüzüncü Yıl Dönümü*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul, 1947, s. 15.

²³ National Archive (NA), Records of the U.S. Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944, Embassy of the United States of America/İstanbul (Robert P. Skinner) to The Secretary of State/Washington, December 10, 1934, 867.927/86.

²⁴ NA, Embassy of the United States of America/İstanbul (Robert P. Skinner) to The Secretary of State/Washington, December 10, 1934, 867.927/86.

mekânına çevireceği için Rum cemaati durumdan duyduğu rahatsızlığı gizlememiştir. İstanbul'daki ABD Konsolosu Skinner, çevresinde bulunan Rumların bu kararın Ayasofya'nın ruhaniyetine saygısızlık anlamına geldiğini düşündüklerini aktarmıştır.²⁵

THOMAS WHITTEMORE'UN AYASOFYA'DAKİ ÇALIŞMALARI

Ayasofya Basilikası'ndaki mozaiklerin temizlenmesi ve restore edilmesi için planlanan çalışmaların başladığı bilgisi Ankara'daki ABD Büyükelçiliği tarafından Washington'a bildirilmiştir. Bu kapsamda ilk iş olarak iç duvarların tamamının titizlikle incelenmesi ve çalışmanın kayıt altına alınması maksadıyla fotoğraflanması şeklinde bir yol haritası belirlenmiştir. Whittemore'un ekibinde çalışan uzmanlardan M. Boston basına verdiği demeçte ilk incelemenin bittiğini fakat mozaiklerin üzerine çekilmiş olan badana ve kireç tabakasının çıkarılması esnasında mozaiklerin dökülmesinden endişe ettiklerini aktarmış, buna engel olmak için de Fransızların Emevi Camii'nin mozaiklerini temizlemekte kullandıkları yöntemi takip edeceklerini ifade etmiştir. Bu yöntemde sabahın erken saatlerinde getirilen sıcak ekmekler mozaiklerin üzerine yapıştırılıyor ve daha sonrasında temizleme çalışmaları başlatılıyordu. Yapının iyi güneş gördüğü aylarda çalışmalara hız verilerek güneş ışığından olabildiğince fazla yararlanılıyordu.²⁶ Whittemore, mozaiklerin üstünü örten kireç ve badana tabakasını temizleme işini başlattığı dış narteksten iç nartekse kadar dokuz kapı açmıştır. Bunlardan ikisinin üst mozaikleri temizlendikçe birer kâğıt ile üstleri örtülmüştür. Böylece temizlenen mozaikler kapalı tutulmuştur.²⁷ Açığa çıkan mozaik parçaları seyreltilmiş amonyak ve su solüsyonlarına batırılmış güderiyle yıkıyor ve ardından yumuşak bir fırça yardımıyla temizleniyordu. Charles King'in anlatımına bakılırsa Thomas Whittemore daha önce bu incelikte bir işte görev almamıştı, ancak maiyetinde çalıştırdığı Venedikli mozaikçiler, Rus ustalar, Fransız antikacılar ve Amerikalı mimarlık tarihçileri sayesinde çalışmalarını titizlikle yürütme olanağı elde ediyordu.²⁸

Thomas Whittemore'un Ayasofya'daki çalışmaları dört sezon devam etmiştir. 4 Mayıs-4 Kasım 1935, 5 Mayıs-24 Kasım 1936, 20 Mayıs-23

---

²⁵ NA, Embassy of the United States of America/İstanbul (Robert P. Skinner) to The Secretary of State/Washington, February 22, 1934, 867.927/87.

²⁶ Akan, a.g.t., s. 33.

²⁷ Selahaddin Gök, "Camiden Müzeye İlk Adım: Ayasofya Mozaiklerinin Ortaya Çıkarılması", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 31, (Ekim 2022), s. 467. (461-485)

²⁸ King, age., s. 254.

Kasım 1937 ve 30 Nisan 27 Ekim 1938 dönemlerinde devam ettirilen çalışmalar görüldüğü gibi gün ışığından olabildiğince daha fazla yararlanmak üzerine tasarlanmıştır. Whittemore'un aktardığına göre Türk hükümeti Ayasofya'da sürdürülen çalışmalara her türlü desteği vermekten geri durmamıştır. Halil Edhem, Aziz Ogan ve Dr. Hamit Zübeyr Kosay gibi isimlerin işbirliğine açık tutumları sayesinde çalışmaların hız kazandığı, Whittemore'un anlatımlarında yer almaktadır.²⁹ Bu isimlere ek olarak Milli Müzeler Mimarı Macit Bey de Whittemore'un çalışmalarında yer almak üzere görevlendirilmiştir.³⁰

İki metrekairelik alanda başlatılan ilk çalışmanın neticesinde altından yapılmış müthiş bir mozaik keşfedilmiştir. Elde edilen bu ilk bulgular, çalışmanın sonucunda büyük değer taşıyan keşiflere ulaşılacağı şeklinde yorumlanmıştır. Raporda Byzantine Institute Direktörü Thomas Whittemore'un bu çalışmanın başında olduğu belirtilmiştir. Whittemore'un çalışmalarının Türk idareciler tarafından da desteklendiği anlaşılmaktadır, zira İstanbul Müzesi'nden Macit Bey Whittemore'un çalışmaları için görevlendirilmiştir.³¹ Konsolosluk yetkililerine göre Whittemore'un Türkiye'deki hükümet yetkilileriyle arası oldukça iyi durumdaydı, ayrıca Ankara'da Maarif Vekili'nin daveti üzerine Türk Tarih Kongresi'ne katılmak üzere Ankara'ya gitmesi de kayda değer bir gelişmeydi.³² Tarih Kongresindeki oturumlardan sonra Gazi'nin daveti üzerine Atatürk Orman Çiftliği'ndeki çay partisine katılan Whittemore, Kazım Paşa ve Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Akçura ile görüşme ve sohbet etme fırsatı elde etmiştir. Büyükelçi Sherrill'e göre Gazi'nin gerek çay partisinde gerekse de Tarih Kongresi'nde Whittemore'un şahsında Ayasofya'daki çalışmaları takdir etmesi Türk-Amerikan ilişkileri açısından da muazzam bir önem taşımaktaydı.³³ Diğer yandan, Whittemore'un Ayasofya'daki çalışmalarına Türk Hükümeti'nin müzahir bir tutum benimsemesi dış basında da takdir görmüştür. Times gazetesinden aktarılan bir haber göre, Türkiye, Ayasofya'daki eserlerin meydana çıkarılmasına yardım ederek sanat

---

²⁹ Thomas Whittemore, *The Mosaics of Haghia Sophia at Istanbul, Third Preliminary Report Work Done In 1935-1938, The Imperial Portraits of the South Gallery*, Oxford University Press, Boston, 1942, s. 8.

³⁰ *Milliyet*, 22 Nisan 1932.

³¹ National Archive (NA), Records of the U.S. Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944, Embassy of the United States of America (İstanbul) to The Secretary of State (Washington), April 14, 1932, 867.927/63.

³² NA, Embassy of the United States of America (İstanbul) to The Secretary of State (Washington), April 14, 1932, 867.927/71.

³³ NA, Embassy of the United States of America (İstanbul) to The Secretary of State (Washington), April 14, 1932, 867.927/71.

âşıklarının minnettarlığını elde etmiştir.³⁴ Benzer olumlu dönütlere sanat çevrelerinde de rastlanmıştır. Atina Üniversitesi akademisyenlerinden M. Sotiriu, İstanbul'da bir gazeteye verdiği demeçte Kariye Camii ve Ayasofya'nın mozaiklerinin meydana çıkarılması için başlatılan çalışmanın Türk Hükümeti'nin ne kadar geniş fikirli olduğunu yansıttığını öne sürmüştür.³⁵

Whittemore'un kadrosunda aynı zamanda Messrs Gregorini ve Benvenuti adlı iki mozaik uzmanı da bulunmaktaydı. Venedik'teki St. Mark Katedrali'ndeki mozaiklerin temizlenmesi işinde ün yapan bu iki İtalya'nın da Whittemore'un ekibinde yer alması kayda değer bir gelişmeydi. Zira ilerleyen günlerde bu isimlere ek olarak M. Luigi Marangoni de Whittemore'un isteği üzerine İstanbul'a gelip bilgi ve tecrübelerini paylaşmıştır.³⁶ Marangoni Cumhuriyet gazetesine yaptığı açıklamada daha önce Roma'daki St. Mark Katedrali'nde benzer çalışmalar yaptığı için bu konuda deneyimli bir uzman olduğunu vurgulamıştır. Açıklamayı ilginç kılan bir husus, kendisinin İstanbul'da olmayacağı zamanlarda çalışmaların Whittemore tarafından yürütüleceğine ilişkin üstenci yaklaşım idi.³⁷ Diğer yandan, İtalyan Büyükelçiliği de bu işbirliğini bir fırsat olarak görüyordu. Neticede Amerikan Bizans Enstitüsü'nün Ayasofya'daki çalışmalarını destekleyen kuruluşların dikkatini çekecekti. Bu işbirliğinin bir diğer faydası da Ayasofya'daki çalışmaların salt Amerikan çabasından ziyade İtalyan-Amerikan işbirliğine dayandığının basına yansiyacak olmasıydı. Ancak Marangoni'nin bu "saçma" amaçlara destek vermediği anlaşılınca da konsolosluga çağrılarak İtalyan çıkarlarına hizmet etmesi yönünde uyarılmıştır. Buna rağmen Marangoni İtalya'ya döndüğünde bir İtalyan bilim adamı olarak faşist idareye destek anlamına gelecek bir basın açıklaması yapmayı reddetmiştir. Washington'a gönderilen raporda yer alan bu yöndeki ifadelerle rağmen Marangoni'nin basına yapmış olduğu bazı açıklamalara rastlanmıştır. Bu açıklamalarda Ayasofya'daki çalışmanın eş koordinatörü olduğunu ileri sürmüştür. İtalyan bilim adamının bu iddiası Türk basınında birtakım kuşkuları uyandırmıştır. En başta Halil Ethem Bey olmak üzere Türk müzeciliğinde neden İtalyan mütehassısların desteklerinin alınmadığı sorusu açıktan dillendirilmeye başlamıştır. Raporda yer alan oldukça dikkat çekici çıkarımlardan biri İtalyan uzmanların faşist partiye üye olmamalarına

---

³⁴ **Akşam**, 17 Haziran 1935.

³⁵ **Vakit**, 19 Ağustos 1933.

³⁶ **Milliyet**, 13 Nisan 1932.

³⁷ **Cumhuriyet**, 14 Nisan 1932.

rağmen ileride Amerikan yetkililerden bir ödül alma arzusuna kapılma ihtimallerinin sorun yaratacağı yönündeki endişe idi.³⁸

Aynı yılın Temmuz ayına gelindiğinde İstanbul konsolosluğu tarafından Washington'a gönderilen raporda Whittemore'un çalışmalarının Türk yetkililerin takdirini kazandığına yer verilerek Ayasofya'da önemli mozaiklerin gün yüzüne çıkarıldığı vurgulanmıştır. Kilisenin iç dehlizinde Hz. İsa'nın diz çökmüş bir krala taç giydirmesini resmeden bir mozaik ve iki madalya figürünün keşfedilmesi çalışma ekibinde büyük bir heyecan uyandırmıştır. Prof. Whittemore, bu mozaikleri 886 ve 912 yılları ile tarihlendirmiştir. Aynı şekilde Müslümanların hassasiyetini rencide etmemek için gelişigüzel bir şekilde kahverengi kâğıt ile kaplanmış olan haç figürleri de keşfedilmiştir.³⁹

1933 yılının Kasım ayında Thomas Whittemore'un Ayasofya'da oldukça önemli bir mozaik parçasını açığa çıkardığı bilgisi Washington'a bildirilmiştir. Whittemore'un The Oxford University Yayınevi'ndeki kitabının basılmasına kadar çalışmaların durdurulması da aktarılanlar arasındaydı. Çalışmalar esnasında Roma dönemine ait mahzenlerde yapılan temizlik sonucunda altın mozaiklerin zemininde rozet ve haç figürlerinin tasvir edildiği alan keşfedilmiştir. İstanbul Konsolosluğu tarafından Washington'a yollanan ayrıntılı raporda Whittemore'un çalışmaları ile ilgili detaylar yer almıştır. Orta hole açılan dokuz kapıdan bahsedildiği raporda Hz. İsa'nın İmparator VI. Leo'ya taç giydirmesini temsil eden mozağin açığa çıkarıldığı aktarılmıştır. Aynı şekilde Hz. Meryem ve Cebrail (a.s.) figürlerinin son derece zengin bir renklendirmeyle temsil edildiği mozaikler de bu çalışmayla ortaya çıkarılmıştır. Kilisenin dış dehlizinde yer alan mozaiklerin açığa çıkarılmasıyla arkeoloji bilimi açısından oldukça kıymetli bir iş çıkarıldığı belirtilmiştir. Whittemore'un en çok zorlandığı nokta buruşmuş mozaiklerin düzleştirilmesi olmuştur. Bakır mengeneler kullanılarak mozaiklerin güçlendirilmesi yeni bir teknik olarak uygulanmıştır. Whittemore'un asit, alkali ya da herhangi bir sıvı kullanmadan sadece metal nesnelere mozaikleri temizlemesi olumlu sonuçlar vermiştir. Kendi deyişiyle, çalışma boyunca "hiçbir şey eklenmedi ve hiçbir şey eksiltildi. Mozaiklere antik bir doküman olarak yaklaştım ve alçının altında oldukları şekliyle sunmak istedim."⁴⁰

³⁸ NA, Embassy of the United States of America (İstanbul) to The Secretary of State (Washington), April 14, 1932, 867.927/63.

³⁹ NA, Embassy of the United States of America (İstanbul) to The Secretary of State (Washington), April 14, 1932, 867.927/71.

⁴⁰ NA, Embassy of the United States/İstanbul (Robert P. Skinner) to The Secretary of State (Washington), November 21, 1933, 867. 927/82.

Washington'a gönderilen rapordan Whittemore'un çalışmanın her anını fotoğrafladığı ve renklendirilmiş fotoğrafların oldukça başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Whittemore, 1933 yılında İtalyan uzmanlar yerine İngiliz arkeologlarla çalışmayı tercih etmiştir. İtalyanların Ayasofya'daki çalışmaların İtalyan-Amerikan işbirliğinde yürütüldüğü intibamı oluşturma amacını taşıyan basına verdikleri beyanatların bu kararda etkili olduğunu tahmin etmek olasıdır. İstanbul'daki Amerikan Konsolosluğu'nun hazırladığı raporda yer alan bilgilere göre Whittemore, Avrupa genelindeki arkeologlarla yakın ilişkiler geliştirmiş olup aynı zamanda Türk yetkililerle son derece olumlu bir iletişim geliştirme becerisi göstermiştir. Dahası 1932 yılında Whittemore Gazi Mustafa Kemal Paşa ile üç kez görüşmüş ve kendisinin desteğini elde etmeyi başarmıştır. Ayasofya'daki mozaiklerin temizlenmesi konusu oldukça hassas bir ince işçiliği gerektirdiği için bu görev birkaç yıla yayılmış ve Prof. Whittemore bir sonraki yılın ilkbahar aylarına kadar çalışmalarına ara vermiştir.⁴¹

THOMAS WHITTEMORE'UN AYASOFYA'DAKİ ÇALIŞMALARINA VERİLEN TEPKİLER

Whittemore'un Ayasofya'daki mozaikleri temizleme çalışmalarına beklenmedik bir tepki *La Republique* adlı yayın organından gelmiştir. Gazetenin 21 Ekim günü çıkan sayısında Ayasofya mozaiklerinin temizlenmesi üzerine yer alan eleştirel yazı Büyükelçi Sherill tarafından dışişlerine bildirilmiştir. Okuyucu üzerinde olumsuz etkileri bırakacağı tahmini yapılan yazıda her ne kadar İtalyan bir mühendisin eşliğinde yürütülüyor olsa da mozaiklerin temizlenmesi işinin tamamıyla Whittemore tarafından organize edildiği öne sürülmüştür. Sherill'e göre bu yazı gazeteci Yunus Nadi Bey ve dönemin Maarif Vekili Reşit Galip Bey'i de olumsuz anlamda etkilemiştir. Yazıda ileri sürüldüğü şekliyle mozaiklerin dinsel propaganda amacı gözetilerek açığa çıkarılması ciddiyle tartışılmayı hak etmeyecek kadar garip karşılanmıştır. Sherill, hiçbir Amerikalı'nın münferit ya da devletle ilişkili olarak Türkiye'nin aleyhine bir iş yürütmeyeceğinin herkes tarafından bilindiğini ileri sürerek Yunus Nadi ve Reşit Galip'in Amerika'nın Türkiye'deki bilimsel faaliyetlerini sürdürmesi için adeta yalvardıklarını vurgulamıştır.⁴² Ancak Sherrill'in mesajında yer alıp Washington'un tepkisini çeken bir ifade de yer almaktaydı. Sherrill, Ayasofya'da kayda değer buluşlarla sonuçlanan Amerikan girişiminin Türk yetkililerde ve *La Republique* editörlerinde rahatsızlığa sebep olması

---

⁴¹ NA, Embassy of the United States/İstanbul (Robert P. Skinner) to The Secretary of State (Washington), November 21, 1933, 867.927/82.

⁴² NA, From Turkey (Sherrill) to The Secretary of State, Washington, 867.911/24, November 14, 1932.

durumunda daha fazla Amerikan parasının ve enerjisinin harcanmaması adına çalışmaların durdurulabileceğine ilişkin düşüncesiyle tepkileri üzerine çekmiştir. Dışişleri, bu yazıya cevap verdiği yazıda Sherrill'in Ayasofya'daki çalışmalara yönelik ilgisini tebrik ettikten sonra mozaiklerin açığa çıkarılması konusunda verilecek nihai kararın kendisine değil, Bizans Enstitüsü Başkanı Whittemore'a ait olduğu hatırlatmasında bulunmuştur.⁴³

La Republique gazetesinde yer alan tepkilerin ardından Türkiye'de Cumhuriyet gazetesinde de benzer suçlama ve yıpratıcı haberler yer almıştır. Cumhuriyet'in sütunlarında yer alan bir haberde en son Bakanlar Kurulu'nun aldığı ve Türkiye'de çalışan yabancıların vergi sistemine dâhil olduğu kararın Ayasofya'daki uzmanlar için de uygulanması gerektiği yorumları yapılmıştır. Diğer yandan da *La Republique* gazetesinde yer alan iddialar arasında yer alan ve Whittemore'un çalışmalarının dini reflekslerle başlatıldığına ilişkin suçlamalar olduğu gibi Cumhuriyet gazetesinde de yer bulmuştur. Habere göre Türklerin hiçbir şekilde dini fanatizme meyilli olmamalarına rağmen Ayasofya'daki mozaik çalışmalarının dini gerekçelerle yürütülmesi eleştiriye konu edilmiştir.⁴⁴ Bu tür iddialar daha sonraki süreçlerde daha fazla sündürülerek Whittemore'un papaz olmasına kadar vardırılacaktır.⁴⁵ Diğer yandan, Whittemore'un çalışmalarıyla ilgili Maarif Vekâlet'ine ayrıntılı bir program vermemesi de eleştirilen konular arasında olup dönemin basınında sıkça işlenmiştir.⁴⁶

Ayasofya'daki çalışmalara yöneltilen eleştiriler ve Charles Sherrill'in tepki çeken açıklamaları ABD Yakın Doğu İşleri Ofisi'nin Whittemore ile yaptığı haberleşmede de ele alınmıştır. Türkiye'deki çalışmaları hakkında kendisinden rapor istenen Whittemore, *La Republique* gazetesinde yer alan eleştirilerin bilgi edinme kaygılarından ziyade dini fanatizmden kaynaklandığını belirterek Sherrill'in açıklamalarının ise kendisini ve çalışma arkadaşlarını zor duruma düşürdüğünü vurgulamıştır. Whittemore'a göre zaman zaman adı geçen gazetenin kendisine saldırmasına rağmen bu saldırıların dikkate alınmaması durumunda bir etkisinin olmayacağı kesindir. Diğer yandan, Whittemore, Türk hükümetinin sonuna kadar arkasında olduğunu belirterek çalışmalarını hızlandırması yönünde kendisine telkinlerde bulunulduğunun da altını çizmiştir. Ne var ki, bu olumlu gidişata rağmen Sherrill'in talihsiz açıklamaları Ayasofya'daki çalışmaları tehlikeye

⁴³ NA, From The Secretary of State (Washington) to American Ambassador/Charles H. Sherrill (İstanbul), December 13, 1932, 867.927/75.

⁴⁴ **Cumhuriyet**, 2 Kasım 1932.

⁴⁵ Hüseyin Yılmaz, **Ayasofya**, Timaş Yayınları, İstanbul, 1938, s. 38.

⁴⁶ Mustafa Solak, **Atatürk ve Ayasofya, İddialar-Gerçekler**, Kaynak Yayınları, 2021, s. 228.

atmaktadır. Dahası, Whittemore'a göre çalışmaların sonlandırılması ya da devam ettirilmesi konusu da tamamıyla Amerikan Bizans Enstitüsü'nün inhisarında olan bir karardır.⁴⁷

Ertesi yıl Whittemore'un Ayasofya'daki çalışmalarına devam edip etmeyeceği belirsizliğini korumuştur. 1933'ün Şubat ayında Whittemore önce Ankara'ya gidip Maarif Vekili ile görüştüktan sonra Amerikan Bizans Enstitüsü'nün Halep ve Mısır'daki çalışmalarını teftiş etmek üzere uzun bir seyahate çıkacaktır. Sherrill'in Washington'a bildirdiğine göre İtalyan uzmanların Ayasofya'daki görevlerinin devam etmesi konusunda Whittemore'un yaklaşımı da son derece olumsuzdur, zira İtalyan uzmanların basına verdikleri demeçler Ayasofya'daki çalışmalara sistemli bir karalama kampanyasına dayanak teşkil etmiştir. Sherill'in aktardığına göre bir süre sonra Whittemore'un Ayasofya'daki çalışmalarına devam edecek olması, bir Amerikalının işini yarıda bırakmasının arzulanmayacağı gerekçesiyle olumlu bir gelişme olmuştur.⁴⁸

Prof. Whittemore'un yıllara yayılan çalışmaları görüldüğü gibi bazı çevrelerin hedefinde olmuştur. 1938 yılına gelindiğindeyse İstanbul Müzesi Müdürü Aziz Bey, Whittemore'a Ayasofya Müzesi Direktörü Sam Bey'in komploları ile karşı karşıya olduklarını kendisine ifade etmiştir. İstanbul Konsolosluğu'nun aktardığına göre Sami Bey, daha önce İstanbul Müzesi'ndeki görevine son verilen, görevini kötüye kullanan ve kötü bir şöhrete sahip biriydi. Sami Bey'in yaymaya çalıştığı söylentilere göre Whittemore ve Aziz Bey, Ayasofya'da bulunan değerli buluntuları kaçak yollarla Amerika'ya taşımışlardır.⁴⁹ Sami Bey, bununla da yetinmeyerek Aziz Bey'in Ayasofya'daki çalışmaları ilgilendiren direktiflerinin Whittemore'a ulaşmasına da çeşitli şekillerde engel olmuştur. Aziz Bey'in bu durum karşısında Whittemore'a tavsiyesi ABD Konsolosluğu vasıtasıyla Maarif Vekili Saffet Arıkan ve Maarif Vekâleti Müsteşarı Rıdvan Nafiz gibi isimlerle görüşüp durumu ifade etmesi yönünde olmuştur. Konsolosluk yetkililerinin bu teklife yaklaşımları ise sıcak olmamıştır. Konsolosluga göre, herhangi bir Amerikan vatandaşına direkt bir zarar gelmesi durumunda bazı önlemler alınabileceği şeklindeydi. Oysa Aziz Bey'in söyledikleri ham haliyle bir iddiadan ibaretti. Diğer yandan, Whittemore'un Sami Bey'e yönelik olarak işbirliğine kapalı ve itaatsiz biri olduğu gerekçesiyle görevden alınması yönündeki talebi de yine Türkiye'nin iç işlerine müdahale anlamına

---

⁴⁷ NA, Department of State, Division of Near Eastern Affairs, December 8, 1932, 867.927/77.

⁴⁸ NA, From Turkey (Sherrill) to The Secretary of State, Washington, February 21, 1933, 867.927/79.

⁴⁹ NA, Memorandum of Conversation: Mr. Thomas Whittemore of the Byzantine Institute, The Ambassador/Istanbul, October 19, 1938,

geleceği gerekçesiyle Konsolosluk tarafından geri çevrilmiştir.⁵⁰ Buna mukabil, konsolosluk yetkililerinin neler yapılabileceği hususunda Whittemore'a önerileri son derece diplomatik bir yönetime dayanıyordu. Buna göre Maarif Vekili'nin de yer alacağı bir heyetin Ayasofya'ya davet edilerek çalışmalar konusunda bilgilendirilmesi sırasında bazı isteklerin gündeme getirilebileceği düşünülüyordu. Ancak Whittemore'un konuyu müzakere ettiği Aziz Bey, bu yöntemin pek etkili olmayacağı görüşünde olmuştur. Aziz Bey'e göre bu konunun direkt olarak konsolosluk tarafından maarif vekâletine bildirilmesi daha etkili olacaktı. Aziz Bey'in ısrarları ve konsolosluk yetkililerinin temkinli duruşları arasında kalan Whittemore'un konuya serinkanlı yaklaştığı görülmektedir. O sıralarda Atatürk'ün giderek ağırlaşan hastalığının bürokratik çevrelerde yarattığı üzüntü ve hassasiyet, yetkililerin radikal kararlara uzak durmalarında etkili olmuştur. Ayasofya'daki çalışmalarla ilgili gelişmelerin de beklemeye alınarak halledilmeye çalışılması her şeyden önce Whittemore'u telaşa sevk etmiştir. Ne var ki 24 Ekim'de İstanbul Konsolosu ile yaptığı görüşmede yeni gelişmelerden bahsetmiştir. Whittemore'un Türk yetkililerle arasındaki ilişkiden sorumlu olan ve Sami Bey'in eser kaçakçılığı suçlamalarında dâhil ettiği Zühtü Bey 'in girişimleri sonucunda Sami Bey'in tüm yetkilerinin elinden alınacağı yönünde bir beklenti oluşmuştur.⁵¹

Prof. Whittemore ile konsolos arasında yapılan ikinci görüşmeden sonra dikkat çeken bir gelişme de Robert Koleji Müdürü Dr. Walter L. Wright'ın konsolosluğa gelip bu konu hakkında bazı uyarılarda bulunması olmuştur. Wright'a göre Whittemore'un bu konuyu gündeme getirip tartışma meselesi haline getirmesi her şeyden önce Türkiye'deki bütün Amerikalıları etkileyebileceği gibi ülkede faaliyet gösteren Amerikan kuruluşlarını da tehlikeye atacağı ihtimal dâhilindedir. Wright'ın anlattıklarına bakıldığında kendisinin bu konuya dâhil olması Sami Bey'in girişimi ile gerçekleşmiştir. Wright'a göre Whittemore'un kibirli ve aşağılayıcı tavırları Sami Bey'i açıkça kindar bir tutum almaya sevk etmiştir.

---

⁵⁰ NA, Memorandum of Conversation: Mr. Thomas Whittemore of the Byzantine Institute, The Ambassador/Istanbul, October 19, 1938,

⁵¹ NA, Memorandum of Conversation: Mr. Thomas Whittemore of the Byzantine Institute, The Ambassador/Istanbul, October 24, 1938,

SONUÇ

1930'lu yıllar Türkiye'nin orta büyüklükte bir devlet olarak dünya siyasetinde yerini almaya çalıştığı son derece kritik bir dönemi ifade etmektedir. Lozan Antlaşması'ndan geriye kalan sorunların çözülmesi ve dünya barışını tehdit eden revizyonizm dalgası karşısında sınırlarını koruma güdüsüyle hareket eden Türkiye'nin siyasal elitleri Batılı devletleri merkeze alan bir dış politika tercihinde bulunmuşlardır. İki savaş arası dönemde dünya siyasetinin ısınmaya başlaması Türkiye'nin güvenlik kaygılarıyla hareket etmesine yol açmıştır. Bu dönemde Batı siyasetinin ağırlık noktasını oluşturan başat aktör olan İngiltere'nin yerini tedrici bir Amerikanizm almıştır. Bu koşullar altında Amerika ile ilişkilerini geliştirip ileri bir noktaya taşımak isteyen Türkiye'nin bu tercihinin kolaylaştırıcı bir dizi değişkenden bahsetmek mümkündür. İmparatorluk geçmişi boyunca İngiltere'ye nazaran Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet alanına dâhil olan sınırlara yönelik bir yayılma hevesi göstermeyen ABD'nin yeni Türkiye Cumhuriyeti ile olumlu ilişkiler geliştirmesinin önünde tarihsel köklere dayanan engeller bulunmamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu elitleri, iki savaş arası dönemde yürüttükleri temkinli dış politikayı sürdürürken şüphesiz ki uzun bir savaşlar silsilesini güçlüklerle yürütmekten ileri gelen nedenlerle farklı diplomatik araçların arayışına girmişlerdir. 1930'lu yılların iktisadi buhran koşullarında askeri ve ekonomik güç gibi zorlayıcı diplomasi araçlarının yerini yumuşak güç unsurları almıştır. Kültürel diplomasi başlığı altında yer alan faaliyetler ülkeler arasında yeni bir diplomatik kanal oluşturmakla kalmıyor, aynı zamanda toplumlar arasında da dayanışma ve iyi niyet köprüleri kuruyordu. Dünya kültür mirasının her dönem popüler bir unsuru olan Ayasofya'nın 1930'lu yıllarda olumlu yönde seyreden Türk-Amerikan ilişkilerine katkı yapma potansiyeli taşımıştır. Cumhuriyet tarihi boyunca çeşitli spekülasyonlara konu olan Ayasofya'nın restorasyonu ve statüsünde yapılan değişiklikler söz konusu yapının ruhani özelliğinden kaynaklandığı kadar, sembolik değerinde bir hafıza mekânı olmasıyla da irtibatlıydı. 1930'ların başlarında Ayasofya'nın ulusal ve dünya kamuoyunun gündemine gelmesi, Boston Bizans Enstitüsü'ne verilen çalışma izni sonrasında mozaiklerin temizlenmesini kapsayan restorasyonun yapının statüsünde yapılan değişikliğe kapı aralaması ile alakalı bir durumdu. Sözü edilen dönemde öne çıkan bazı bürokratların Thomas Whittemore'a sağladıkları kolaylıklar ve Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi hususunda takındıkları hevesli tutum, kişisel birtakım tercihlerin ötesindeydi. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin Batılı

lkelerle geliştirmeye çalıştığı olumlu ilişkilerin karşılıklı iyi niyet esasına dayanan bir temele oturtulması ve batı kamuoyunun desteğini elde etmek gibi gerekçelerin de bahse konu olan kararın alınmasında etkili olabileceği ihtimali dikkate alınabilir.

Ayasofya'nın değişik bölümlerindeki mozaiklerin temizlenmesi, Türkiye'nin sanata ve evrensel kültürel mirasa verdiği değeri kanıtladığı yönünde batılı yayın organlarında yer verilen haber içeriklerine ek olarak Amerikan diplomatik çevreleri de bu konudaki takdirlerini ifade etmişlerdir. Konuyla alakalı diplomatik yazışmalar, ABD'li yetkililerin Thomas Whittemore'un çalışmalarını günü gününe takip ettiklerini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, Whittemore'un zaman zaman karşı karşıya kaldığı suçlamalar ve komplo iddialarında ABD diplomasi çevreleri müdahil olmak yerine konunun Türk Hkmeti tarafından hal yoluna koyulması gerektiği düşüncesini savunmuşlardır. Ayasofya'da mozaiklerin temizlenmesi ile başlayan ve 1934'te yapının müzeye dönüştürülmesi süreç, günümüze kadar uzanan tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu alışma kapsamında üzerinde durulmayan bu konu her yönüyle spekulasyona açık olmasının yanı sıra, Whittemore'un Ayasofya'daki çalışmalarına atfettiği rol açısından zikredilmeye değerdir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) Kararlar Daire Başkanlığı 30-18-1-2, Yer Bilgisi: 20-37-18.

National Archive (NA), Records of the U.S. Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944, Embassy of the United States of America/İstanbul (Joseph C. Grew) to The Secretary of State/Washington, July 22, 1931, 867.4033/3.

National Archive (NA), Records of the U.S. Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944, Embassy of the United States of America/İstanbul (Robert P. Skinner) to The Secretary of State/Washington, December 10, 1934, 867.927/86.

NA, Embassy of the United States of America/İstanbul (Robert P. Skinner) to The Secretary of State/Washington, February 22, 1934, 867.927/87.

National Archive (NA), Records of the U.S. Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944, Embassy of the United States of America (İstanbul) to The Secretary of State (Washington), April 14, 1932, 867.927/63.

NA, Embassy of the United States/İstanbul (Robert P. Skinner) to The Secretary of State (Washington), November 21, 1933, 867.927/82.

NA, From Turkey (Sherrill) to The Secretary of State, Washington, 867.911/24, November 14, 1932.

NA, From The Secretary of State (Washington) to American Ambassador/Charles H. Sherrill (İstanbul), December 13, 1932, 867.927/75.

NA, Department of State, Division of Near Eastern Affairs, December 8, 1932, 867.927/77.

NA, , From Turkey (Sherrill) to The Secretary of State, Washington, February 21, 1933, 867.927/79.

NA, Memorandum of Conversation: Mr. Thomas Whittemore of the Byzantine Institute, The Ambassador/İstanbul, October 19, 1938.

NA, Memorandum of Conversation: Mr. Thomas Whittemore of the Byzantine Institute, The Ambassador/İstanbul, October 24, 1938.

II. Telif Eserler

Akan, Erkin, **Cumhuriyet Döneminde Ayasofya**, Yayınlanmamış YL Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, 2008, s. 32.

Barlas, Dilek, Şuhnaz Yılmaz, “Managing the Transition from Pax Britanica to Pax Americana: Turkey’s Relations with Britain and the US in a Turbulent Era (1929-1947)”, **Turkish Studies**, 17:3, s. 452. (449-473)

Bedir, Ayşe, “Geçmişte Günümüze Belgelerle Ayasofya”, **Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Sempozyumu, 2-4 Ekim 2020, Bildiriler Kitabı**, T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2021, s. 45.

Çekiç, Can Eyüp, “İşgal İstanbul’unda Ayasofya’nın Statüsü Meselesi”, **Turcology Research**, S 74, (2022), ss. 401-408.

Çetinkaya, Haluk, “Ayasofya”, **Antik Çağdan XX!. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, C 8, Edt. Coşkun Yılmaz, Mehmet Akif Aydın, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2016, s. 70.

Çetinsaya Gökhan, “Dış Politikanın Yüz Yılı: Süreklilik ve Değişim”, **Cumhuriyet: Asırlık Bir Muhasebe**, Der. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2023, s. 192. (181-225)

Eyice, Semavi, “Ayasofya”, TDV İslam Ansiklopedisi, C 4, 2020, ss. 206-210.

Eyice, Semavi, **Ayasofya Mozaikleri ve Thomas Whittemore**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul, 1951.

Gök, Selahaddin, “Camiden Müzeye İlk Adım: Ayasofya Mozaiklerinin Ortaya Çıkarılması”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 31, (Ekim 2022), s. 467. (461-485)

Kandemir, İsmail, **Ulu Mâbed Ayasofya**, Ekip Matbaası, İstanbul, 2004, s. 53.

King, Charles, **Pera Palas’ta Gece Yarısı, Modern İstanbul’un Doğuşu**, Çev. Ayşen Anadol, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 252.

Koca, Zeynep Omay, **Cumhuriyet Döneminde Arkeolojiye Bakış (1923-1940)**, Yayınlanmamış YL Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2012.

Ongan, Aziz, **Türk Müzeciliğinin Yüzüncü Yıl Dönümü**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul, 1947.

AYASOFYA MOZAİKLERİ VE 1930'LU YILLARDA TÜRK-AMERİKAN
İLİŞKİLERİNİN KÜLTÜREL DİPLOMASİ BOYUTU

Solak, Mustafa, **Atatürk ve Ayasofya, İddialar-Gerçekler**, Kaynak Yayınları, 2021.

Thomas Whittemore, **The Mosaics of Haghia Sophia at Istanbul, Third Preliminary Report Work Done In 1935-1938, The Imperial Portraits of the South Gallery**, Oxford University Press, Boston, 1942, s. 8.

Yıldırım, Yavuz, “Türk Sekülerizminde Fenomonolojik Bir Yapıt: Mabet'ten Mekâna Ayasofya”, **Tarih ve Günce**, S 11 (Yaz 2022), s. 275.

Yılmaz, Hüseyin, **Ayasofya**, Timaş Yayınları, İstanbul, 1938.

Yücel, Erdem, “Belgelerin Işığı Altında Ayasofya'nın Müze Oluşu ile İlgili Bazı Gerçekler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S 78, (Haziran 1992), s. 186.

III. Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Milliyet

Vakit